

DE HAAGSE BEEMDEN

Sociaal-economisch onderzoek
in een ruilverkavelingsgebied
in de Baronie van Breda

Verslagen No. 18

L7
18
A

Mei 1963

Landbouw-Economisch Instituut - Conradkade 175 - 's-Gravenhage - Tel. 61.41.61
Niet voor publikatie - nadruk verboden

1. The first part of the document is a list of the names of the persons who have been named in the document.

2. The second part of the document is a list of the names of the persons who have been named in the document.

3. The third part of the document is a list of the names of the persons who have been named in the document.

4. The fourth part of the document is a list of the names of the persons who have been named in the document.

INHOUDSOPGAVE

	Blz.
LIJST VAN BIJLAGEN	4
WOORD VOORAF	5
INLEIDING EN OPZET VAN HET ONDERZOEK	7
HOOFDSTUK I HET VERLOOP VAN DE VERANDERINGEN IN BEROEPSGROEP EN BEDRIJFSTYPE	9
§ 1. Bedrijfsgrootte en beroepsgroepen in 1957 en 1962	9
§ 2. Bedrijfsgrootte en bedrijfstype in 1957 en 1962	13
§ 3. Overdracht, ontbinding en stichting van bedrijven tussen 1957 en 1962	18
HOOFDSTUK II DE TOEKOMSTIGE BEDRIJFSOPVOLGING	22
§ 1. Beroepen van zoons en dochters	22
§ 2. Confrontatie van het aantal potentiële opvolgers met het aantal vrijkomende bedrijven	23
a. Inleidende beschouwing	23
b. De basisgegevens	25
c. Enkele gebruikelijke methoden	26
d. Het aantal potentiële opvolgers per 100 bedrijven	29
SAMENVATTING	32

LIJST VAN BIJLAGEN

Blz.

1. De geregistreeerde grondgebruikers naar beroepsgroep en grootteklasse in 1957	34
2. De geregistreeerde grondgebruikers naar beroepsgroep en grootteklasse in 1962	35
3. Grondgebruik in 1957 en 1962	36
4. Veranderingen in bedrijfstype (landbouwers)	37
5. Veranderingen in bedrijfstype (tuinders)	38
6. Tuingrond per bedrijf	39
7. Zoons $\geq$ 15 jaar van landbouwers (1962)	40
8. Zoons $\geq$ 15 jaar van tuinders (1962)	41
9. Zoons $\geq$ 15 jaar van C-geregistreeerden (1962)	42
10. Zoons $\geq$ 15 jaar van D-geregistreeerden (1962)	43
11. Leeftijdsopbouw bedrijfshoofden (1962)	44

WOORD VOORAF

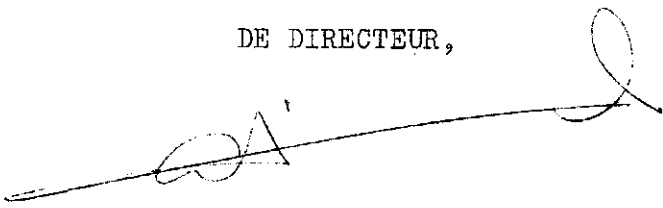
De Cultuurtechnische Dienst verzocht in juli 1962 het Landbouw-Economisch Instituut een beperkt sociaal-economisch onderzoek in te stellen in de in voorbereiding zijnde ruilverkaveling "De Haagse Beemden". Aangezien een statistische bewerking van de beschikbare bedrijfsregistratie- en landbouwtellinggegevens reeds was uitgevoerd, behoeft het onderzoek zich uitsluitend te richten op een tweetal aspecten, die voor de voorbereidingswerkzaamheden nog van belang werden geacht. Deze aspecten waren de recente verschuivingen in bedrijfstype- en bedrijfsgroottestructuur en de toekomstige opvolgings-situatie.

Van de bij dit onderzoek verzamelde gegevens maakt de Cultuurtechnische Dienst gebruik bij de voorbereidingswerkzaamheden voor de ruilverkaveling en de samenstelling van het rapport ~~ex~~ art. 34 van de Ruilverkavelingswet.

Het blok "De Haagse Beemden" is $\pm$ 2590 ha groot en gelegen in de gemeenten Prinsenbeek, Etten en Leur en Breda.

Dit verslag is opgemaakt door de afdeling Streekonderzoek.

DE DIRECTEUR,

's-Gravenhage, mei 1963

(Prof. dr. A. Kraal)

houdt. Deze beschouwing kan men aantreffen in hoofdstuk II.

Tenslotte is in het laatste hoofdstuk een samenvatting gegeven.

De afdeling Onderzoek van de Cultuurtechnische Dienst te Tilburg heeft een intern rapport over dit ruilverkavelingsgebied opgesteld met behulp van gegevens uit de landbouwtellingen 1959 en 1960 en een in het blok uitgevoerde bedrijfsregistratie. Van dit rapport is een dankbaar gebruik gemaakt voor het verkrijgen van een inzicht in de achtergronden waartegen de veranderingen zich hebben afgespeeld.

HOOFDSTUK I

HET VERLOOP VAN DE VERANDERINGEN IN BEROEPSGROEP EN BEDRIJFSTYPE

§ 1. Bedrijfs grootte en beroepsgroepen in 1957 en 1962

Het aantal geregistreeerde grondgebruikers in het ruilverkavelingsgebied "De Haagse Beemden" woonachtig bedroeg in 1957 374 en in 1962 389. Niet allen vinden hun hoofdbron van bestaan in de land- of tuinbouw, doch oefenen naast hun grondgebruik nog een ander beroep uit. Zoals gebruikelijk worden de geregistreeerde grondgebruikers dan ook onderscheiden in beroepsgroepen. De vier groepen zijn:

- zuivere landbouwers of tuinders;
- landbouwers of tuinders met een nevenberoep, dat niet meer dan de helft van de arbeidstijd vereist;
- grondgebruikers die niet meer dan de helft van de arbeidstijd besteden aan de zelfstandige uitoefening van land- of tuinbouw; het hoofdberoep ligt derhalve buiten het eigen bedrijfje;
- rustende boeren, tuinders of niet-agrariërs die nog enig grondgebruik of vee aanhouden.

Voorts zijn enkele geregistreeerden ondergebracht in een groep "speciale bedrijven" omdat hun bedrijven qua opzet en bedrijfsvoering sterk afwijken van de andere bedrijven in de streek. Het betreft hier enkele grote kippen- en varkenshouderijen en een tweetal bedrijven van gestichten.

Uit de bijlagen 1 en 2 is de volgende samenvattende tabel opgesteld, die een beeld geeft van het aantal geregistreeerden naar beroepsgroep en grootte van het grondgebruik. De belangrijkste verschuivingen blijken zich te hebben voorgedaan in het aantal A- en B- grond-

Tabel 1

DE GEREGETISTREEERDEN NAAR BEROEPSGROEP EN GROOTTEKLASSE

	Aant.geregistr. in 1957					Aant. geregistr. in 1962				
	land- bouwers	tuin- ders				land- bouwers	tuin- ders			
	A + B	A + B	C	D	spec.	A + B	A + B	C	D	spec.
Geen cultuurgr.	-	-	17	-	-	-	-	23	5	-
< 1/2 ha	-	2	32	17	1	-	2	32	19	1
1/2 - 1 ha	-	2	19	13	-	-	5	17	10	-
1 - 3 ha	3	35	17	7	1	1	35	17	7	3
3 - 5 ha	24	21	3	3	-	16	32	1	2	1
5 - 10 ha	55	20	2	1	1	52	28	1	1	-
10 - 15 ha	40	2	1	-	-	36	1	2	-	-
> 15 ha	35	-	-	-	-	39	-	-	-	-
Alle geregistreeerden	157	82	91	41	3	144	103	93	44	5

grondgebruikers (die nader verdeeld zijn in landbouwers en tuinders, zie § 2). Dit aantal is nl. toegenomen en wel voornamelijk door het stichten van nieuwe tuinbouwbedrijven. Binnen de groepen C en D hebben wel vele mutaties plaats, doch deze resulteren niet in grote aantalsveranderingen. Een analyse van de verschuivingen in de beroepsgroepen geeft tabel 2.

Tabel 2

ONTWIKKELING IN DE BEROEPSGROEPEN 1957-1962

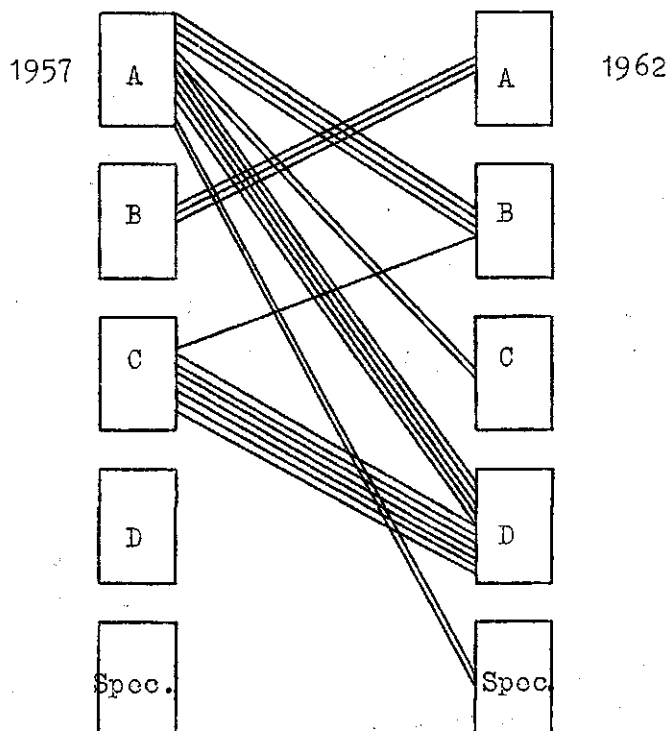
	Aantal geregistreerden					
	A	B	C	D	spec.	totaal
Aanwezig in 1957:	225	14	91	41	3	374
Bedrijf ontbonden -	1	-	10	9	-	20
	224	14	81	32	3	354
Bedrijf overgedragen -	32	1	5	7	-	.
Bedrijf overgenomen +	33	3	8	1	-	.
	225	16	84	26	3	354
Over naar andere groep 1) -	13	3	8	-	-	.
Over uit andere groep 1) +	3	5	2	12	2	.
	215	18	78	38	5	354
Bedrijf gesticht +	13	1	15	6	-	35
Aanwezig in 1962	228	19	93	44	5	389

1) Dezelfde personen in 1957 en 1962.

De bedrijfsoverdrachten blijken binnen de beroepsgroepen geen grote aantalsveranderingen teweeg te brengen. Het ontbinden en stichten van "bedrijven" speelt zich vooral af in de C- en D-groepen; alleen in groep A ziet men vestiging van nieuwe (tuinbouw)bedrijven. De overgang van grondgebruikers van de ene beroepsgroep naar een andere (geïllustreerd in grafiek 1) tenslotte, blijkt vooral eenrichtingsverkeer naar groep D te zijn. Dit betreft uiteraard de mensen die op oudere leeftijd gekomen het grootste deel van hun grond aan de kant doen, doch nog enige bezigheid behouden.

Grafiek 1

OVERGANG NAAR ANDERE BEROEPSGROEP
(dezelfde grondgebruiker in 1957 en 1962)

In de tabellen 3 en 4 is aangegeven welke veranderingen in de samenstelling van de beroepsgroepen hebben plaatsgehad. Het aantal

Tabel 3

LANDBOUWERS EN TUINDERS MET EEN NEVENBEROEP

	Aantal in groep B	
	1957	1962
Melkrijder	2	6
Grondwerker enz.	2	2
Direct van de landb. afhankelijk beroep	3	1
Verzorgende beroepen	4	5
Fabrieksarbeider	2	2
Los arbeider	1	2
Overige	-	1
Totaal	14	19

mensen met een nevenberoep is toegenomen, evenals het aantal mensen die de landbouw slechts als nevenbedrijf uitoefenen. In de laatste groep

Tabel 4

GEREGISTREERDEN UIT GROEP C

	Aantal in groep C	
	1957	1962
Land- of bosarbeiders	5	3
Grondwerker enz.	9	8
Loonwerker	1	-
Direct van de landbouw afhankelijk beroep	10	11
Verzorgende beroepen	14	11
Fabrieksarbeider	38	41
Overige beroepen	14	19
Totaal	91	93

valt vooral het grote aantal fabrieksarbeiders op. De nabijgelegen industrieën in Breda en Etten laten hun invloed gelden. Hetzelfde geldt voor de gepensioneerden in groep D: ook hier ziet men een relatief groot aantal oude fabrieksarbeiders die nog enig grondgebruik aanhouden (tabel 5).

Tabel 5

GEREGISTREERDEN UIT GROEP D

	Aantal in groep D	
	1957	1962
Rustend landbouwer	10	11
Rustend tuinder	7	6
Gepensioneerd landarbeider	1	1
Gepensioneerd fabrieksarbeider	5	9
Andere gepensioneerden	7	10
Invalide en zonder beroep	11	7
Totaal	41	44

Blijkens het overzichtkaartje zijn er twee dorpskommen aan de grens van het ruilverkavelingsblok bij het onderzoek betrokken. De in deze kommen wonende grondgebruikers zijn in de tabellen en bijlagen opgenomen. In tabel 6 zijn zij echter afzonderlijk gezien. Het blijkt nu dat de groepen C en D in de dorpskommen naar verhouding sterker geconcentreerd wonen dan buiten de kom. De toeneming van de tuinders-

Tabel 6

GEOGRAFISCHE VERSPREIDING VAN DE GEREГИSTREERDEN

	Aant. geregistreerden in 1957				Aant. geregistreerden in 1962			
	Prinsobeek		Leur		Prinsobeek		Leur	
	dorp	buiten de kom	dorp	buiten de kom	dorp	buiten de kom	dorp	buiten de kom
Landbouwers A+B	20	77	9	51	17	66	11	50
Tuinders	21	50	1	10	25	63	-	15
Groep C	37	27	13	14	42	29	7	15
Groep D	14	17	4	6	20	16	3	5
Spec. bedrijven	1	1	1	-	1	3	1	-
Totaal	93	172	28	81	105	177	22	85

groep heeft zich buiten de dorpskernen afgespeeld. In Prinsobeek is de relatieve betekenis van de C- en D-groepen nog sterker geworden gedurende de laatste 5 jaar.

§ 2. Bedrijfs grootte en bedrijfstypen
in 1957 en 1962

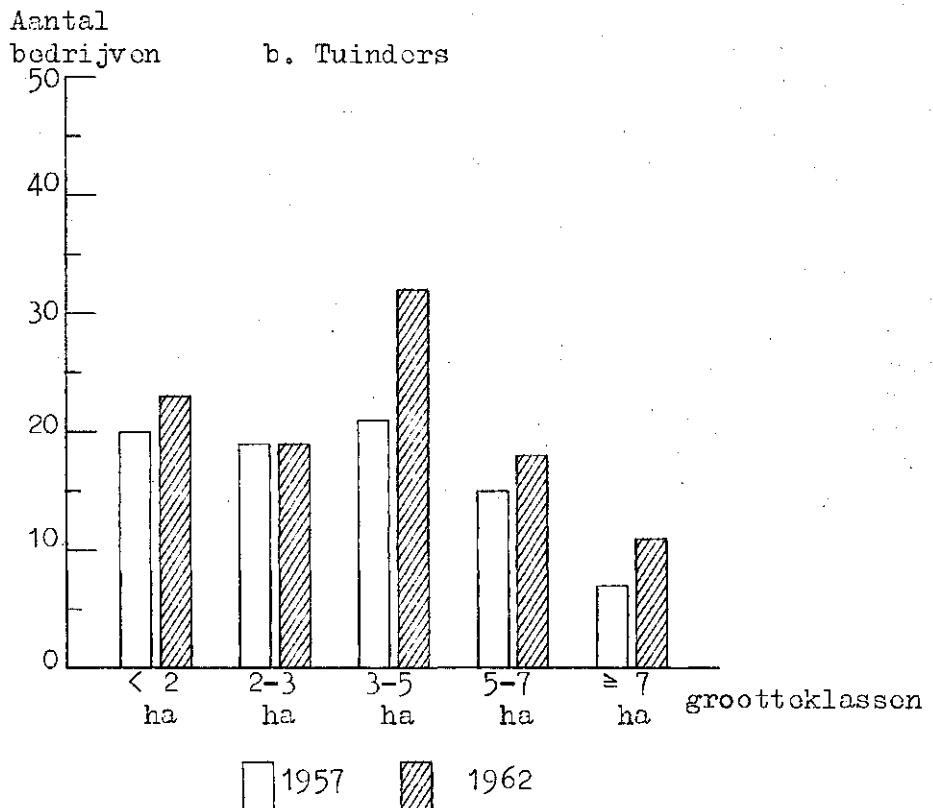
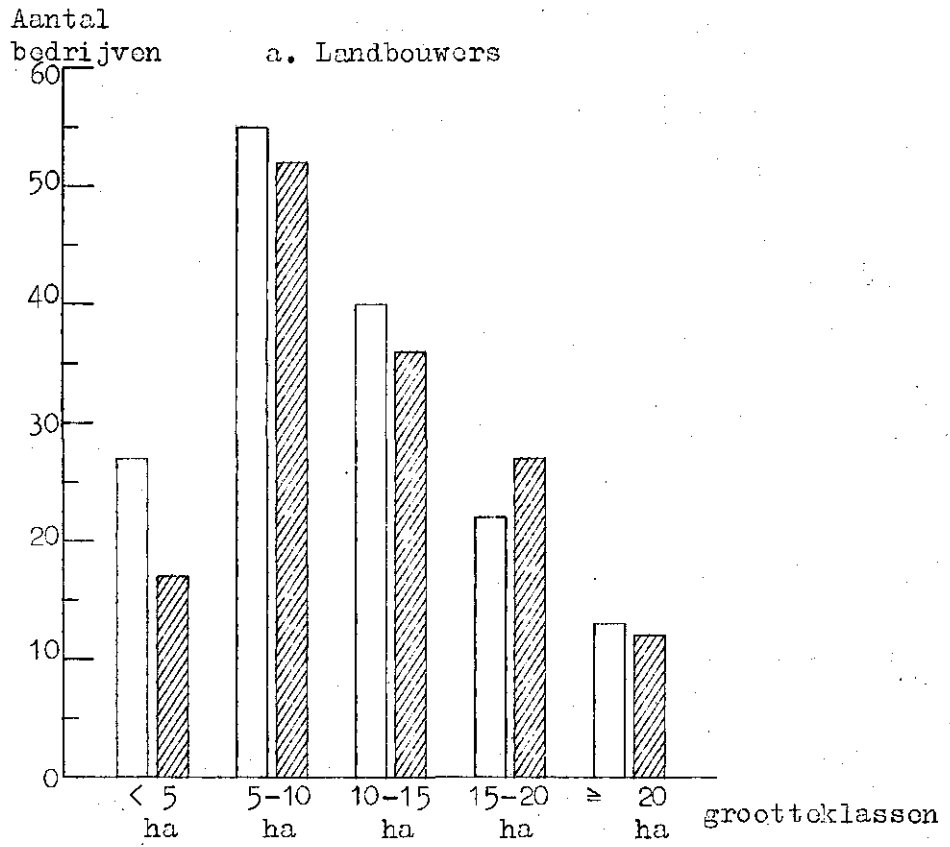
Zoals reeds in § 1 werd aangeduid is de A- en B-groep (zuivere agrariërs en agrariërs met een nevenberoep) nader onderverdeeld in landbouwers en tuinders. De indeling is gemaakt op basis van de bedrijfsgegevens omtrent het bouwplan, welke zijn aangevuld en zo nodig gecorrigeerd met behulp van de informatie van plaatselijke deskundigen, zodat de term landbouwers betrekking heeft op die groep van zelfstandige grondgebruikers voor wie de veehouderij en de akkerbouw de belangrijkste inkomensbronnen uit het grondgebruik zijn (mutatis mutandis geldt hetzelfde voor tuinders). Een en ander betekent ook dat de betrokkenen voor de naaste toekomst de meeste ambitie hebben om in de landbouw resp. de tuinbouw verder te gaan.

In het verdere verslag van dit onderzoek zal het onderscheid tussen landbouwers en tuinders voortdurend gehandhaafd blijven, hoewel er uit sociologisch gezichtspunt waarschijnlijk weinig reden voor bestaat. Landbouwers en tuinders wonen vermengd en gespreid in het gebied en er bestaat een voortdurende overgang tussen beide groepen, zoals nog zal worden aangetoond.

Sociaal-economische structuurveranderingen traden in de periode 1957-1962 in beide groepen op. Een eerste indruk van de verschillen in bedrijfsgrooteverdeling verschaft grafiek 2. Daaruit blijkt dat bij de landbouwers een vermindering van het aantal kleine bedrijven optreedt en het aantal bedrijven van 15-20 ha toeneemt. De groep als geheel is met 13 personen verminderd, d.i. met ruim 1% per jaar. De tuindersgroep daarentegen vertoont een toename, vooral in de grootteklasse van 3-5 ha, doch ook de kleinere en de grotere tuindersbedrijven zijn

Grafiek 2

BEDRIJFSGROOTTESTRUCTUUR 1957-1962

in aantal vermeerderd. Als geheel is de groep toegenomen met 21 personen, d.i. met ruim 5% per jaar. In tabel 7 zijn enkele cijfers op-

Tabel 7

BEDRIJFSGROOTTE

	1957	1962
Landbouwers aantal	157	144
oppervlakte cultuurgrond (ha)	1732	1673
percentage grond in gebruik bij lb.	85	81
gemiddelde bedrijfsgrootte in ha	11,0	11,6
Tuinders aantal	82	103
oppervlakte cultuurgrond (ha)	307	404
percentage grond in gebruik bij td.	15	19
gemiddelde bedrijfsgrootte in ha	3,7	3,9
Aantal bedrijven van 1-10 ha per 1000 ha cultuurgr.		
landbouwers	47	41
tuinders	261	252

Bron: C.B.S.-L.E.I.

genomen waaruit blijkt dat het aandeel van de totale oppervlakte cultuurgrond dat in gebruik is bij als tuinders aangemerkte personen thans bijna een vijfde bedraagt. Zowel bij de landbouwers als de tuinders is de gemiddelde bedrijfsgrootte toegenomen.

Op de meeste landbouwbedrijven in deze streek worden ook tuinbouwgewassen aangetroffen, terwijl ook de tuinders gewoonlijk niet uitsluitend tuinbouwgewassen telen. Uit bijlage 3 ziet men dat 5% van de cultuurgrond van landbouwbedrijven door tuinbouwgewassen wordt bezet en dat op de tuindersbedrijven 15% van de cultuurgrond akkerbouwland is en 33% grasland.

Hoe kleiner de landbouwbedrijven, hoe belangrijker de tuinbouw in het bouwplan wordt, bij de tuindersbedrijven is het juist omgekeerd, op de grootste ziet men meer akkerbouw- en grasland.

In de loop van de laatste 5 jaar is het onderscheid tussen de landbouw- en de tuinbouwbedrijven duidelijker geworden, het aandeel van de tuinbouwoppervlakte in de totale oppervlakte cultuurgrond is op de tuinbouwbedrijven toegenomen van 45% tot 52%. Dit wijst op een zekere "ontmenging" (specialisatie op één bedrijfsonderdeel) die in deze streek aan de gang is. Deze ontwikkeling verloopt echter langzaam. In het algemeen kan gesteld worden, hetgeen ook reeds uit andere bronnen bekend is, dat de tuinbouw in dit gebied nog sterk verweven is met het gemengde bedrijf, waaruit dit bedrijfstype voor een belangrijk deel is voortgekomen.

In grafiek 3 is (alléén voor de A- en B-groepen) in beeld gebracht hoe in de loop van 5 jaar de 157 landbouwers en de 82 tuinders in het onderzochte gebied zijn geworden tot een groep van 144 landbouwers en 103 tuinders. Voor het merendeel bestaan de huidige groepen uiteraard

uit dezelfde mensen als in 1957, doch in een 33-tal gevallen is er een bedrijfsoverdracht geweest, die soms met een verandering van beroepsgroep of bedrijfstype is samengegaan. De grafiek heeft dus voor deze gevallen niet dezelfde personen op het oog, maar slechts dezelfde bedrijven. Voor het overige geeft de grafiek een beeld van de personen in het gebied. Op de bedrijfsoverdrachten wordt in § 3 nader ingegaan. Duidelijk is te zien de toeneming van het aantal tuinders ten opzichte van het aantal landbouwers. Deze blijkt voor een belangrijk deel tot stand te zijn gekomen door de omschakeling van landbouwers. De tweede belangrijke oorzaak is de nieuwe vestiging van bedrijven. Dit zijn nl. overwegend tuindersbedrijven.

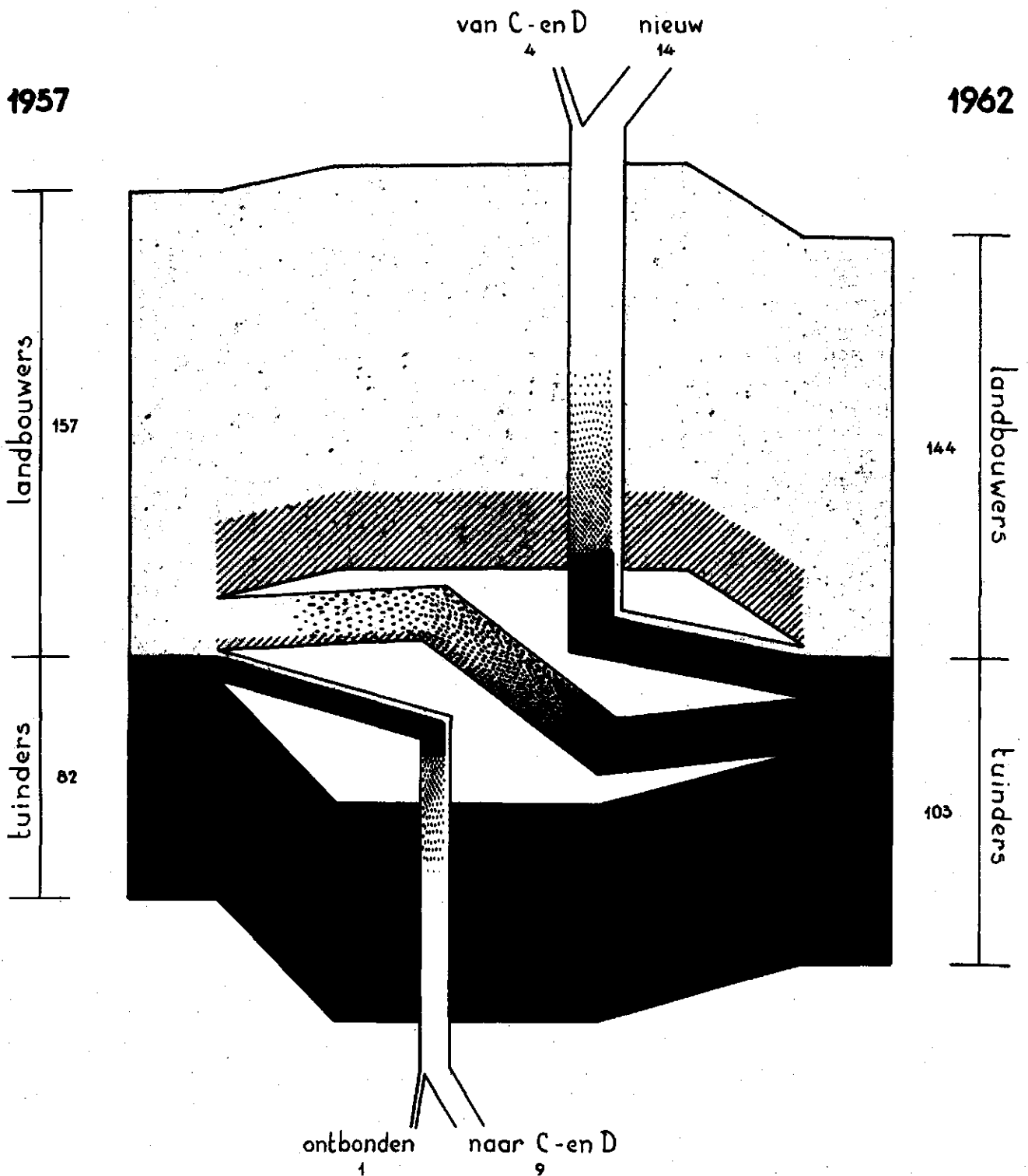
Verder merkt men in deze grafiek op dat in 5 jaar tijd slechts één bedrijf is ontbonden (uit de bijlagen 4 en 5 blijkt dat dit een tuindersbedrijf was). Dit is opmerkelijk weinig, zeker ten opzichte van het aantal nieuwe vestigingen. Het is duidelijk dat dank zij de mogelijkheden tot het beginnen met tuinbouwteelten in deze streek het beëindigen van bedrijven wordt afgeremd en het beginnen van nieuwe bedrijven gestimuleerd.

Het zou buiten het kader van dit beperkte onderzoek vallen als deze potentiële tuinbouwontwikkeling nader werd geanalyseerd. In de bijlagen 4 en 5 geeft echter de gemiddelde bedrijfsgrootte en de procentuele bouw- /gras-/tuinlandverhouding voor de verschillende categorieën een indruk van de betekenis van de tuinbouw. De 12 boeren die tuinder werden vergrootten hun tuinbouwareaal van 22% tot 39% en hun bedrijfsgrootte werd gemiddeld kleiner. Zij hadden overigens al meer tuinbouw dan gemiddeld op de landbouwbedrijven voorkwam, en hun bedrijven waren kleiner. De nieuw-gevestigde tuinders hebben een duidelijk méér gespecialiseerd bedrijf opgezet dan het tuinbouwbedrijf dat thans nog het gemiddelde beeld van de streek bepaalt. Een 4-tal bedrijven werd "bij gelegenheid" van de overdracht van landbouw- in tuinbouwbedrijf veranderd. Het is opmerkelijk dat op deze tuinbouwbedrijven het gemengde landbouw-tuinbouw karakter nog zeer sterk is.

Dat de ontwikkeling naar de tuinbouw geheel gestoeld is op de gemengde bedrijfsporm en dus nog weinig gespecialiseerd is blijkt uit bijlage 6. De oppervlakte glas is op de meeste bedrijven nog zeer gering en de toeneming ervan is zeer langzaam.

Alles bijeengenomen valt de conclusie te trekken dat er in "De Haagse Beemden" een duidelijk waarneembare overgang naar de gespecialiseerde tuinbouwbedrijven aan de gang is. Deze is echter nog geenszins spectaculair van omvang en het zal dan ook, indien geen versnelling van het proces optreedt, nog geruime tijd duren vooraleer uit de huidige gemengde bedrijven een flink aantal duidelijk gespecialiseerde tuinbouwbedrijven is ontstaan. In hoeverre deze omschakeling door geëigende middelen zou kunnen worden bevorderd zal een apart punt van studie moeten zijn. Bodemkundige en bedrijfseconomische factoren spelen hierbij een rol naast de ambities en financiële mogelijkheden van de betrokkenen.

VERANDERINGEN in de BEDRIJFSTYPEN

1 mm breedte = 2 bedrijven
 // // // // // = met overdracht van bedrijf

§ 3. Overdracht, ontbinding en stichting van bedrijven tussen 1957 en 1962

Uit tabel 2 in § 1 bleek dat in de afgelopen 5 jaar 20 geregistreerden als zodanig zijn verdwenen, 45 gevallen van overdracht van bedrijf of grondgebruik plaatshadden en 35 grondgebruikers nieuw optraden. In het navolgende zal op deze categorieën iets dieper worden ingegaan.

Van de 20 uit de registratie verdwenen grondgebruikers behoorde er slechts één tot de zuivere agrariërs. Dit betrof een tuinder, die is overleden en wiens grond is verkocht en gevoegd bij een binnen het blok gevestigd ander bedrijf. Een dergelijk incidenteel geval laat uiteraard geen algemene conclusies toe, doch het is wel opmerkelijk dat in 5 jaar tijd zo weinig gevallen van bedrijfsbeëindiging zijn voorgekomen. De overige 19 verdwenen grondgebruikers hadden, blijkens tabel 8, betrekking op C- en D-geregistreerden. Er is in totaal ruim

Tabel 8

UIT DE REGISTRATIE VERDWENEN GRONDGEBRUIKERS

	Groep C	Groep D
Aantal grondgebruikers sedert 1957 "verdwenen"	10	9
Oppervlakte cultuurgrond in ha (situatie 1957)	6,35	7,72
Vrijgekomen grond (in ha):		
bij bestaand bedrijf binnen het blok gevoegd	1,88	2,99
bij bestaand bedrijf buiten het blok gevoegd	-	4,67
aan gemeente overgedragen	0,29	-
zelf gehouden, verhuisd naar buiten het blok	3,75	-
zelf gehouden, niet meer in registratie	0,43	-
aan niet-geregistreerde overgedragen	-	0,06
Reden van verdwijnen uit registratie:		
overleden	-	2
verhuisd	3	1
grond afgestoten	7	6

16 ha grond vrijgekomen, die hoofdzakelijk bij bestaande bedrijven binnen of buiten het blok zijn gevoegd. Op de 2172 ha cultuurgrond bij alle geregistreerden in 1957 in gebruik is dit een bijzonder geringe oppervlakte.

Een geheel ander beeld leveren de nieuwe vestigingen op. Hier ziet men, zoals reeds is vermeld, een betrekkelijk groot aantal nieuw in de registratie opgenomen bedrijven, met name tuindersbedrijven.

Tabel 9

NIEUW IN DE REGISTRATIE OPGENOMEN GRONDGEBRUIKERS

	Groep A en B		Groep C	Groep D
	landbouwers	tuinders		
Aantal grondgebruikers sedert 1957 nieuw opgenomen	4	10	15	6
Oppervlakte cultuurgrond in ha (situatie 1962)	42,08	25,32	6,37	4,90
Grond (in ha) verkregen door:				
afsplitsing van bestaand bedrijf	37,15	13,70	2,19	3,85
overneming van familie	4,93	7,16	1,11	-
verpachte grond in eigen gebruik genomen	-	2,41	0,20	-
pacht of koop van losse grond	-	2,05	2,47	-
in registratie opgenomen (had grond al in gebruik)	-	-	0,40	1,05

De cijfers in tabel 9 laten zien dat het overgrote deel der nieuwe vestigingen tot stand komt door afsplitsing van grond van bestaande bedrijven of door het overnemen van grond van familie. Alleen in groep C en D speelt het overschrijden van de normen geldend voor het opgenomen worden in de registratie in een aantal gevallen een rol.

De nieuwe grondgebruikers hebben momenteel bijna 79 ha cultuurgrond in gebruik. Daar de afsplitsingen zo'n overheersende betekenis hebben gehad kan dit cijfer niet vergeleken worden met de vrijgekomen oppervlakte van beëindigde bedrijven.

Tenslotte de bedrijfsoverdrachten in de afgelopen 5 jaar. In 45 gevallen is het grondgebruik van de ene op de andere persoon overgedragen, waarbij het bedrijf als eenheid, doch eventueel in gewijzigde vorm of grootte, in stand is gebleven.

De gebruikelijke gang van zaken is de overdracht van vader op (schoon)zoon of kinderen. In het grootste deel van deze gevallen heeft de vader zich bij leven teruggetrokken en is het bedrijf door een zoon voortgezet. Dat bedrijven bij het overlijden van het bedrijfshoofd uiteen vallen is in dit gebied dus een zelden voorkomend verschijnsel (het zeer geringe aantal "verdwenen" geregistreerden wees hier ook al op). Gezien de regelmatige spreiding over de onderzochte 5-jarige periode (en ook over de bedrijfsgrootteklassen blijkt hier niet weergegeven cijfers) mag geconstateerd worden dat (daar in 5 jaar 27 overdrachten van land- en tuinbouwbedrijven van vader op zoon optraden op een totaal van 247 boeren en tuinders) per jaar $1/46$ deel van de bedrijven wordt overgedragen van vader op zoon.

Alléén voor de landbouwers geldt dat in 25 jaar elk bedrijf een keer wordt overgedragen (hetzij aan een zoon, hetzij aan vreemden of anderszins).

Tabel 10

BEDRIJFSOVERDRACHTEN

	Groep A en B		Groep C	Groep D
	land- bouwers	tuin- ders		
(situatie 1957)				
Aantal bedrijfsoverdrachten	29	4	5	7
in 1957	1	-	-	-
1958	6	1	1	4
1959	4	1	1	1
1960	4	-	2	1
1961	6	1	-	-
1962	5	1	1	1
onbekend	3	-	-	-

Wijze van bedrijfsoverdracht				
Vader trekt zich terug, bedrijf aan (schoon)zoon of kinderen	17	2	1	3
Bedrijfshoofd trekt zich terug, bedrijf verkocht aan vreemden	-	1	-	-
Vader overleden, bedrijf door zoon, kinderen of moeder voortgezet	7	-	-	2
Bedrijfshoofd overleden, bedrijf ver- kocht aan vreemden	-	-	1	1
Vader naar ander bedrijf, zoon neemt over	1	-	-	-
Compagnonschap uiteengegaan onder afsplitsing van ander bedrijf	2	-	-	-
Verkocht aan vreemden wegens ver- huizing of beroepsverandering	2	1	3	1

Wanneer eenzelfde redenering voor de tuinders alléén zou worden opgezet zou blijken dat in 129 jaar elk tuinbouwbedrijf een keer wordt overgedragen. Het is duidelijk dat hier een andere factor aan de orde komt. De huidige groep tuinders is gemiddeld aanzienlijk jonger dan de landbouwers, die een meer "normale" leeftijdsopbouw hebben. In de afgelopen 5 jaar zijn binnen de tuindersgroep dus relatief te weinig bedrijfsoverdrachten wegens het bereiken van de "pensioengerechtigde" leeftijd kunnen optreden. Bovendien is de groep tuinders relatief groot (vandaar ook de lagere gemiddelde leeftijd) door de toenemende overgang van landbouwers naar tuindersbedrijven. Het een en ander demonstreert dus nogmaals de typische overgangssituatie van land- naar tuinbouw waarin de onderhavige streek zich de laatste jaren bevindt.

Er werd in de vorige paragraaf reeds gewezen op de veranderingen in beroepsgroep of bedrijfstype die "bij gelegenheid" van de bedrijfs-overdracht plaatshadden. Bij 12 van de 45 overdrachten deed zich iets dergelijks voor (zie tabel 11) en hier ziet men wederom de overgang

Tabel 11

VERANDERINGEN IN BEDRIJFSTYPE BIJ GELEGENHEID
VAN DE BEDRIJFSOVERDRACHT

Aantal overdrachten vlgs. indeling in 1957	Aantal overdrachten volgens indeling in 1962			
	landbouwers	tuinders	groep C	groep D
Landbouwers	24	4	-	-
Tuinders	-	4	-	-
Groep C	-	1	4	-
Groep D	-	2	4	1

naar tuinbouw (zie ook grafiek 3). Opmerkelijk is echter dat uit de C- en D-groep bij de overdracht overgang op een tuinbouwbedrijf plaatshad. Volgens de gebruikelijke zienswijze zijn de C- en D-grondgebruikers al aan de agrarische produktiestructuur onttrokken, doch hier ziet men dat er via de omschakeling naar tuinbouw weer bedrijven bijkomen. .

HOOFDSTUK II

DE TOEKOMSTIGE BEDRIJFSOPVOLGING

§ 1. B e r o e p e n v a n z o o n s e n d o c h t e r s

Ten einde een inzicht te krijgen in het aantal potentiële opvolgers op de land- en tuinbouwbedrijven is in de eerste plaats nodig een overzicht van de beroepen van de boeren- en tuinderszoons. In de bijlagen 7 en 8 zijn cijfers opgenomen over de beroepen van de boeren- en tuinderszoons van 15 jaar en ouder, en in de bijlagen 9 en 10 van de zoons van C- en D-grondgebruikers (voor een samenvatting, zie tabel 12).

Tabel 12

BEROEPEN VAN ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER

Groeps- indeling van vader	Aantal zoons							
	to- taal	in de land- bouw werkend	buiten de land- bouw werkend	schoolgaand			niet- werkend	onbekend beroep
				alg. vormend	tech- nisch	overige richtingen		
Landbouwers	157	85	49	10	2	5	2	4
Tuinders	103	60	27	9	3	4	—	—
Groep C	99	8	70	5	4	3	6	3
Groep D	106	19	79	—	1	—	2	5

Enkele direct in het ooglopende verschillen tussen de boeren- en tuinderszoons moeten voor een deel worden toegeschreven aan het verschil in leeftijdsopbouw tussen boeren en tuinders (zie bijlage 11). De tuinders zijn gemiddeld jonger dan de boeren. Hierdoor hebben zij ook relatief meer jongere zoons, waarmee o.a. samenhangt het grotere aantal schoolgaande zoons bij de tuindersgroep.

De in de landbouw werkende zoons zijn nader verdeeld in:

- 1e thuis meewerkende zoons;
- 2e thuis meewerkende zoons, die daarnaast landbouwonderwijs volgen of op andere bedrijven werken;
- 3e land- en tuinarbeiders en
- 4e zelfstandige boeren en tuinders.

In het onderhavige onderzoek zijn alle in de landbouw werkende zoons, behalve de reeds zelfstandige, als potentiële bedrijfsopvolgers beschouwd. Dit betekent dus wel een maximumraming van het aantal opvolgers, daar de z.g. secundaire afvloeiing (d.w.z. het overgaan naar een niet-agrarisch beroep door zoons die aanvankelijk in de landbouw hebben gewerkt) dit aantal nog kan doen afnemen. Met de z.g. secundaire toevloeiing wordt in het algemeen geen rekening gehouden. Het is echter met name in de tuinbouw geen onbekend verschijnsel. Bij het beschouwen van de groep landbouwers en tuinders afzonderlijk zal hiermee rekening gehouden moeten worden.

Het beeld van de beroepenkeuze van de zoons vertoont geen bijzonder opvallende punten. In de groep 25-29 jarige zoons ziet men relatief de meeste niet-agrarische beroepen (hetgeen overigens wijst op een zekere secundaire afvloeiing!) en in de lagere leeftijdsgroepen de meeste schoolgaande zoons. Het technisch en algemeen vormend onderwijs overheerst sterk de andere onderwijsrichtingen, waaronder het agrarisch dagonderwijs.

Tenslotte nog een enkele opmerking over de boeren- en tuindersdochteren. Een groot deel van de jonge dochteren heeft geen beroep en werkt

Tabel 13

BEROEPEN VAN DOCHTERS VAN 15 JAAR EN OUDER

Groepsin- deling van vader	Aantal dochters							
	totaal	gehuwd (huis- vrouw)	werkend in de huishouding		werkend in de dienst- verle- nende beroepen	overige beroepen	school- gaand	niet- werkend
			thuis	elders				
Landbouwers	162	64	69	—	11	6	10	2
Tuinders	113	47	48	12	—	3	3	—
Groep C	108	35	24	20	6	15	7	1
Groep D	101	83	7	4	1	5	—	1

thuis mee in de huishouding en het bedrijf. Het aantal meisjes dat voortgezet dagonderwijs volgt is gering te noemen. Er zijn geen gegevens beschikbaar over de beroepen van de schoonzonen; daardoor is het niet mogelijk een indruk te krijgen van het aantal getrouwde dochters dat in een land- of tuinbouwbedrijf is gebleven.

§ 2. Confrontatie van het aantal potentiële opvolgers met het aantal vrijkomende bedrijven

a. Inleidende beschouwing

Reeds jarenlang is het vraagstuk van de verhouding tussen het aantal potentiële bedrijfsopvolgers en het aantal vrijkomende bedrijven onderwerp van studie. In de meeste sociaal-economische streekonderzoeken van het L.E.I. wordt er aandacht aan geschonken. De gezichtshoek van waaruit het vraagstuk werd benaderd is niet altijd dezelfde geweest. Om een voorbeeld te noemen: soms werd het op landelijk niveau gezien, waarbij men kon spreken van een gebied, waar opvolgers en vrijkomende bedrijven, afgezien van de overgang naar niet-agrarische bedrijfstakken, niet in belangrijke mate door factoren van buitenaf werden beïnvloed; in andere gevallen werd een gemeente of klein gebied bestudeerd waar potentiële opvolgers van elders binnen konden komen, alsmede buiten het gebied konden terechtkomen.

De achtergronden van het probleem zijn in de loop der jaren duidelijk geworden. Door het hanteren van de begrippen generatiedruk en beroepskeuze-index viel de nadruk (mede door de gebruikte termen) op de beroepskeuze van de boerenzoon. De belangrijkste conclusie was doorgaans de constatering van een teveel aan in de landbouw opgeleide zoons; de druk van de komende generatie was te groot!

Deze conclusie heeft ongetwijfeld bijzonder verhelderend (en heilzaam!) gewerkt op de bestaande opvattingen hieromtrent. Het aantal boerenzoons in de landbouw werkend (thuis meewerkend veelal) is sterk afgenomen, onderwijs- en beroepskeuze zijn aanzienlijk beter afgestemd op de beperkte kansen om zelfstandig te worden. Daarnaast ontstond het besef van de noodzaak tot vergroting van de bedrijfsoppervlakte. Deze vergroting werd mogelijk gemaakt door uitbreiding van de mechanisatie, het optreden van loonwerkers, etc. De gemiddelde bedrijfsgrootte is in vele streken dan ook aan het toenemen. Een regionaal industrialisatiebeleid vergrootte de niet-agrarische werkgelegenheid ten plattelande voor de afvloeiende boerenzoons.

Nu dit alles min of meer gemeengoed is geworden en ook de nodige aandacht van de beleidsinstellingen krijgt, is geleidelijk de behoefte gegroeid een aantal kanten van het vraagstuk in beschouwing te nemen, die tot dusver bij het gebruik en de interpretatie van de cijfers te weinig aandacht hebben gekregen. In dit verband zijn te noemen de betekenis van de aanvaardings- of intreeleeftijd, de duur van het bedrijfsleiderschap en de beëindigings- of uittreelleeftijd en de onderlinge wisselwerking hiertussen, voorts de betekenis van veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur die niet met overdracht, opvolging, etc. samenhangen en de invloed van het overgaan naar niet-agrarische beroepen op latere leeftijd (van zoons en van zelfstandigen, de z.g. secundaire afvloeiing).

De confrontatie van het aantal potentiële opvolgers met het aantal vrijkomende bedrijven zal dan ook opnieuw bezien moeten worden, waartoe in het navolgende een poging zal worden gedaan. Het gaat hierbij met name om de analyse van het vraagstuk in het kader van sociaal-economische onderzoeken in kleinere, niet van de buitenwereld "afgeschermd" gebieden.

In de eerste plaats moet erop worden gewezen dat de confrontatie plaatsheeft op het moment (de huidige situatie of die op zeker moment in het verleden), waarop de gegevens betrekking hebben. Deze confrontatie op zeker moment kan derhalve geen prognose of voorspelling zijn; voor de toekomst zou zij alleen gelden ceteris paribus, d.w.z. bij gelijkblijven van de factoren (zoals b.v. leeftijd van uittreden, wijze van overdracht), die de opvolging op de landbouwbedrijven en het aantal bedrijven behoersen. Het is echter in gebieden zoals die, waarop zich het onderhavige onderzoek richt, veelal zo, dat men door een z.g. actief structuurbeleid, hetzij direct, hetzij indirect, de bovenbedoelde factoren wil beïnvloeden. Bovendien wordt getracht de twee componenten te beïnvloeden die bij onze confrontatie betrokken zijn. Daarom is de veronderstelling van gelijkblijvende factoren doorgaans niet roebel.

Het is voor het sociaal-economisch structuuronderzoek en voor het structuurbeleid van essentieel belang te achten dat het voortdurend aan de gang zijnde proces van vestiging, opheffing en overdracht van bedrijven

in een bepaald gebied zo duidelijk mogelijk is, ook en vooral in de eventueel erin optredende veranderingen. Dit is vooral daarom zo belangrijk omdat het raakt aan een van de meest typische eigenschappen van de agrarische bedrijfstak: het produktieproces en de inkomensvorming hebben plaats op talrijke, overwegend gezinsbedrijven. De wijze waarop deze typisch agrarische produktiestructuur door nieuwe vestigingen, opheffingen en overdrachten in een voortdurende beweging is, verdient de volle aandacht.

Het doel van de confrontatie van het aantal opvolgers en het aantal vrijkomende bedrijven is naar onze mening dan ook, na te gaan of datgene, wat over vestiging, opheffing en overdracht van bedrijven in de breedste zin (dus ook m.b.t. leeftijden en secundaire afvloeiing) in het jongste verleden bekend is geworden, ook voor de naaste toekomst mag worden verwacht onder gegeven en gelijkblijvende omstandigheden en bovengenoemde factoren. Vervolgens kan aan de hand van de uitkomst van de confrontatie een beschouwing worden opgezet over de omvang en de aard van eventueel te treffen maatregelen tot beïnvloeding van de genoemde factoren.

In het licht van het bovenstaande blijkt er aan de berekeningswijze van het begrip generatiedruk, dat tot dusver bij de confrontatie veelal werd gehanteerd, een bezwaar te kleven. Men gaat er daarbij nl. van uit dat landbouwgezinsbedrijven op een bepaalde leeftijd (waarvoor meestal 65 jaar wordt aangehouden) door de boer aan zijn zoon worden overgedragen (die dan eveneens een bepaalde leeftijd heeft, meestal 30 jaar). Wanneer echter in een bepaalde streek bijvoorbeeld vrij veel nieuwe vestigingen optreden, de uittree- of intreeleeftijd anders ligt, secundaire afvloeiing van belang is of gegadigden voor vrijkomende bedrijven van elders binnenkomen is het generatiedrukbegrip niet goed bruikbaar. Er is daarom gezocht naar een andere wijze van confronteren, waarbij deze moeilijkheid niet optreedt en die bovendien die kant van de problematiek, waarmee het z.g. structuurbeleid te maken heeft, duidelijker in het licht stelt.

In het vervolg van deze paragraaf zullen nu enige tot dusver gebruikelijke confrontatiemethoden worden toegepast en besproken. De gegevens die voor "De Haagse Beemden" voorhanden zijn dienen daarbij als voorbeeld. De methode die bij het onderhavige type van onderzoek de voorkeur verdient komt tenslotte onder d aan de orde.

b. De basisgegevens

In tabel 14 zijn de beschikbare basisgegevens opgenomen, betrekking hebbend op de in 1962 in het ruilverkavelingsgebied wonende landbouwers en tuinders (zoals gebruikelijk worden C- en D-grondgebruikers in dit verband buiten beschouwing gelaten).

Tabel 14

BASISGEGEVENS VOOR DE CONFRONTATIE VAN POTENTIËLE OPVOLGERS EN VRIJKOMENDE BEDRIJVEN

	Totaal- aantal be- drijven	Aantal be- drijfs- hoofden ≥ 50 jaar	Aantal bedr.h. ≥ 50 jaar			Aantal potentiële opvolgers 1)
			zonder pot. opvolger	met één pot. opvolger	met ≥ 2 pot.opv.	
	1	2	3	4	5	6
Landbouwers						
< 10 ha	69	36	20	10	6	30
≥ 10 ha	75	31	9	11	11	43
Totaal	144	67	29	21	17	73
Tuinders						
< 3 ha	42	16	10	5	1	9
≥ 3 ha	61	28	8	14	6	42
Totaal	103	44	18	19	7	51

1) Ontleend aan bijlage 7 en 8; potentiële opvolgers = totaalaantal niet zelfstandig in de landbouw werkende zoons.

Opgemerkt moet worden dat over de vaststelling van het aantal potentiële opvolgers op zichzelf te discussiëren zou zijn. Met name de z.g. secundaire afvloeiing, maar in bepaalde gevallen ook toevloeiing van "opvolgers" van buiten de agrarische groep of van buiten het beschouwde gebied kunnen er de oorzaak van zijn dat het aantal potentiële opvolgers niet zo'n vaststaand gegeven is als in de hiernavolgende beschouwingen is aangenomen.

c. Enkele gebruikelijke methoden

Met behulp van de gegevens uit tabel 14 wordt nu eerst op de klassieke wijze de generatiedruk berekend; deze is weergegeven in de eerste kolom van tabel 15.

Tabel 15

GENERATIEDRUK

	Generatiedruk = $\frac{\text{kolom 6 (tabel 14):x}}{\text{kolom 1 (tabel 14):y}}$ $x = \text{duur onzelfstandig zijn}$ $y = \text{duur zelfstandig zijn}$				
	intreeleeft. 30 jaar uittreeleeft. 65 jaar $x = 15y = 35$	intreeleeft. 35 jaar uittreeleeft. 70 jaar $x = 20y = 35$	intreeleeft. 27 jaar uittreeleeft. 65 jaar $x = 12y = 38$	intreeleeft. 25 jaar uittreeleeft. 60 jaar $x = 10y = 35$	intreeleeft. 27 jaar uittreeleeft. 60 jaar $x = 12y = 33$
Landbouwers					
< 10 ha	1,01	0,76	1,38	1,52	1,20
≥ 10 ha	1,34	1,00	1,82	2,01	1,58
totaal	1,18	0,89	1,61	1,77	1,39
Tuinders					
< 3 ha	0,50	0,38	0,68	0,75	0,59
≥ 3 ha	1,61	1,20	2,18	2,41	1,86
totaal	1,16	0,86	1,57	1,73	1,36

Zowel voor de landbouwers als de tuinders ligt de generatiedruk boven 1, d.w.z. er zijn méér zoons in de landbouw werkzaam dan er vrijkomende bedrijven zijn. De conclusie is dus dat er nog zoons moeten afvloeien, als tenminste bijvoorbeeld het huidige aantal bedrijven niet groter kan worden en de intreeleeftijd niet nog verder verhoogd wordt (d.w.z. langer wachten op zelfstandig worden). Bovendien blijkt uit deze cijfers, zoals algemeen in de landbouw, dat op de grotere bedrijven de generatiedruk groter is dan op de kleinere. In het cijfer is echter nog een belangrijke veronderstelling ingebouwd, nl. dat men 35 jaar boer is en dat zoons op 30-jarige leeftijd in het bedrijf opvolgen.

Worden andere veronderstellingen omtrent deze leeftijd ingevoerd, dan kunnen andere generatiedrukcijfers worden berekend (zie de 2e en volgende kolommen van tabel 15). De vraag welk cijfer nu de beste indicatie is voor het vraagstuk waarmoe men bezig is, is moeilijk te beantwoorden, wanneer niet bekend is waar de intree- en uittreeleeftijd in het gebied gemiddeld ligt. Het is niet onmogelijk dat dit voor de landbouwers en tuinders niet gelijk is en voor verschillende bedrijfs-grootten evenmin. Dit betekent dat voor deze verschillende groepen verschillende generatiedrukcijfers zouden moeten worden gehanteerd, wil men

tot een verantwoorde uitspraak komen. Bovendien moet bij deze berekeningswijze in het oog worden gehouden dat een onafhankelijk van elkaar zich wijzigende intree- en uittreeleeftijd niet met de werkelijkheid overeenkomt. Wanneer men jonger boer wordt zal men er ook eerder mee ophouden, zou een voor de hand liggende stelling kunnen zijn. Anderzijds is deze kwestie in zekere zin van academische aard omdat bij het eigenlijke confrontatievraagstuk aan de orde is: hoeveel vrijkomende bedrijven zijn er op een bepaald moment beschikbaar voor de aanwezige opvolgers. Deling van het totaal aantal bedrijven door het aantal jaren waarin men gemiddeld zelfstandig is (y in tabel 15) is dus eigenlijk maar een ruwe benadering. In het begrip generatiedruk zijn deze moeilijkheden a.h.w. verborgen gebleven.

Vervolgens worden in tabel 16 enkele generatiedrukcijfers berekend onder aanneming van een bepaalde veronderstelling omtrent het verloop van het aantal bedrijven in de toekomst. Een dergelijke berekeningswijze is in het verleden wel toegepast ten einde rekening te houden met waargenomen ontwikkelingen. Hiertegen kan het bezwaar worden aangevoerd dat deze toekomstige ontwikkeling juist moet worden voorspeld, zodat het niet juist is veronderstellingen daaromtrent in een berekening in te bouwen.

Tabel 16

GENERATIEDRUK

	Generatiedruk = $\frac{\text{kolom 6 (tabel 14) : x}}{z \times \text{kolom 1 (tabel 14) : y}}$	
	bij toekomstige vermindering van aant. bedr. met 10%	bij toekomstige vermeerdering van aant. bedr. met 10%
	z = 0,9 x = 15 y = 35	z = 1,1 x = 15 y = 35
Landbouwers		
< 10 ha	1,13	0,92
≥ 10 ha	1,48	1,22
totaal	1,32	1,07
Tuinders		
< 3 ha	0,55	0,45
≥ 3 ha	1,78	1,46
totaal	1,28	1,05

Een blik op de cijfers leert ook dat er in vergelijking met de vorige tabel geen nieuwe gezichtspunten geopend worden. Bij aanneming van een vermindering van het aantal bedrijven stijgt de generatiedruk; omgekeerd daalt het cijfer wanneer een toeneming van het aantal bedrijven wordt ingerekend. Overigens is dit laatste zoals uit hoofdstuk II is gebleken in het onderhavige gebied zeer waarschijnlijk voor de tuindersgroep het geval. Men zou dus uit het generatiedrukcijfer van 1,05 kunnen concluderen dat er bij toeneming van het aantal tuindersbedrijven momenteel geen teveel aan opvolgers bestaat.

Bij de nu te bespreken methode heeft de confrontatie plaats door voor elk individueel bedrijf te bezien of er een opvolger is voor het geval het bedrijf vrijkomt. Nagegaan is van alle bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder of zij (een) als potentiële opvolger beschouwde zoon(s) hadden (zie kolommen 2, 3, 4 en 5 in tabel 14).

Door de bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder apart te beschouwen kan men een uitspraak doen over het aantal in de komende 15 jaar eventueel vrijkomende bedrijven. Deze periode is niet zo lang dat men in een te verre en dus onbekende toekomst aan het kijken is. (Bij de berekening van de generatiedruk wordt de over 35 jaar uittredende boer "even zwaar meegotold" als de over 1 jaar uittredende!). Voor deze vrijkomende bedrijven kan men de term "structureel aflopend" invoeren.

Tabel 17

STRUCTUREEL AFLOPENDE BEDRIJVEN

	Totaal-aantal bedrijven	Percentage bedrijven		
		met structureel aflopend grondgebruik in de komende 15 jaar	waarvan de voortzetting de komende 15 jaar verzekerd is	waar de komende 15 jaar splitsingen optreden of opvolgers het bedrijf verlaten
Landbouwers				
< 10 ha	69	29	62	9
≥ 10 ha	75	12	73	15
totaal	144	20	68	12
Tuinders				
< 3 ha	42	24	74	2
≥ 3 ha	61	13	77	10
totaal	103	17	76	7

Hierbij dient evenwel aangetekend te worden dat niet alle aflopende bedrijven uiteen zullen vallen of zelfs aan de markt komen. Een vrijkomend bedrijf kan door verkoop of verpachting in zijn geheel op een nieuwe gebruiker overgaan. De informatie, verschaft in hoofdstuk II, leert dat in deze strek dit uiteenvallen niet veel voorkwam.

In tabel 17 zijn de aan tabel 14 te ontlelen gegevens opgenomen. Bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder en zonder een potentiële opvolger (kolom 3 in tabel 14) zijn structureel aflopend genoemd. Op de bedrijven waar twee of meer opvolgers zijn (kolom 5) kunnen in de komende 15 jaar splitsingen verwacht worden of er zullen opvolgers moeten afvloeien (naar elders vrijkomende bedrijven of naar niet-agrarische beroepen). Alle overige bedrijven zullen in de komende 15 jaar blijven bestaan, hetzij in gebruik bij het huidige bedrijfshoofd, hetzij voortgezet door de aanwezige potentiële opvolger (kolom 4 + (kolom 1 - kolom 2) in tabel 14). De mogelijkheid van z.g. secundaire afvloeiing (d.w.z. de aanwezige potentiële opvolger gaat alsnog over naar een niet-agrarisch beroep) is bij deze beschouwingwijze dus nihil geacht. In feite zal een deel van deze bedrijven ook structureel aflopend zijn. Helemaal scherp zijn de begrenzings uiteraard niet.

Het percentage structureel aflopende bedrijven is voor de tuinders wat lager dan voor de landbouwers en op de kleinere land- en tuinbouw-bedrijven duidelijk hoger dan op de grotere. In de komende 15 jaar zal er jaarlijks ruim 1% van het aantal bedrijven zonder directe opvolger vrijkomen. Dit zeer geringe percentage is evenwel in overeenstemming met het in hoofdstuk II geconstateerde geringe aantal bedrijfsbeëindigingen in het recente verleden.

Deze wijze van confrontatie biedt een verhelderend inzicht, te meer wanneer men ook beschikt over gegevens betreffende bedrijfsbeëindigingen en nieuwe vestigingen in een recent verleden.

d. Het aantal potentiële opvolgers per 100 bedrijven

Aan de in het voorgaande besproken confrontatiemethoden was steeds het bezwaar verbonden dat bepaalde veronderstellingen waren ingebouwd. Dit is niet het geval wanneer een enigszins andere wijze van benaderen wordt gevolgd door eenvoudig het aantal potentiële opvolgers op het aantal bedrijven te betrekken. (Voor de vaststelling van het aantal potentiële opvolgers geldt hetgeen onder b is opgemerkt ook in dit verband nog. Het aantal bedrijven is een concreet en eenvoudig vast te stellen gegeven). Het aldus verkregen kengetal ("aantal potentiële opvolgers per 100 bedrijven") moet vervolgens beoordeeld worden aan de hand van theoretisch af te leiden normgetallen, die dan verschillende welomschreven veronderstellingen kunnen inhouden.

In tabel 18 zijn een aantal van deze normgetallen gegeven. Het normgetal geeft aan hoeveel potentiële opvolgers er per 100 bedrijven moeten zijn:

- 1e om het aantal bedrijven constant te doen blijven, resp. met een bepaald percentage in 15 jaar te doen toe- of afnemen;
- 2e om een bepaalde leeftijd van zelfstandig worden te realiseren;
- 3e bij een bepaalde duur van het zelfstandig-zijn.

Het grote voordeel van deze normgetallen is dat de gebruikte veronderstellingen duidelijk vaststaan, wanneer men een normgetal kiest bij de interpretatie van het kengetal, zoals dat voor een bepaalde groep in een bepaald gebied wordt gevonden. Vindt men nl. meer potentiële opvolgers dan een normgetal aangeeft, dan zal er een tendentie zijn dat het aantal bedrijven toeneemt (en de gemiddelde oppervlakte mutatis mutandis afneemt), of wel er zal een verschuiving naar hogere intreeleeftijden gaan optreden, of wel de duur van het zelfstandig-zijn is verkort. Het meest waarschijnlijk is dat van al deze verschijnselen zich wel iets zal voordoen, terwijl ook secundaire afvloeiing zou kunnen optreden. Daarbij is te bedenken dat b.v. verlaging van de intreeleeftijd op den duur ook een verlaging van de uitreeleeftijd zal meebrengen.

Tabel 18

NORMGETALLEN VOOR "AANTAL OPVOLGERS PER 100 BEDRIJVEN"

Veronderstellingen			Normgetal xxx
aantal bedrijven over 15 jaar	intreecleeftijd	duur van zelf- standig zijn (jaren)	
Constant	25	35	29
Constant	27	38	32
Constant	25	30	33
- 22 $\frac{1}{2}$ % x	30	35	34
Constant	27	33	36
Constant	30	35	43
Constant	30	30	50
Constant	35	35	57
Constant	40	35	72
+ 75% xx	30	35	75

x Dit percentage gold voor de landbouwbedrijven in de afgelopen 5 jaar.

xx Dit percentage gold voor de tuindersbedrijven in afgelopen 5 jaar.

xxx Het normgetal wordt als volgt afgeleid:

stel a = aantal potentiële opvolgers

b = aantal bedrijven

$$\frac{a \times 100}{b} = p \text{ (normgetal)}$$

Per jaar zijn er $\frac{a}{x}$ opvolgers en komen er $\frac{b}{y}$ bedrijven vrij (x = aantal jaren van onzelfstandig-zijn, d.i. intreecleeftijd minus 15; y = duur van zelfstandig-zijn in jaren). Bij een constant blijven van het aantal bedrijven moet voor elk vrijkomend bedrijf een opvolger aanwezig zijn, dus $\frac{a}{x} = \frac{b}{y}$. Vul voor x en y bepaalde getallen in, b.v. 15 en 35 dan is $\frac{a}{15} = \frac{b}{35}$, waaruit volgt $\frac{a \times 100}{b} = p = 43$.

Wanneer het aantal bedrijven toeneemt b.v. met 75%, moet er voor elk vrijkomend bedrijf 1 $\frac{3}{4}$ opvolger aanwezig zijn, dus $\frac{a}{x} = 1,75 \frac{b}{y}$, waaruit volgt p = 75 bij x = 15 en y = 35.

Op deze wijze zijn naar believen andere normgetallen aan de tabel toe te voegen.

Aan tabel 14 is het aantal potentiële opvolgers per 100 bedrijven te ontlezen zoals dat in 1962 in de ruilverkaveling De Haagse Beemden gold (zie tabel 19). Hieruit zijn de volgende conclusies te trekken.

Tabel 19

AANTAL POTENTIELE OPVOLGERS PER 100 BEDRIJVEN

	100 x kolom 6 (tabel 14) kolom 1
Landbouwers	
< 10 ha	43
≥ 10 ha	57
totaal	51
Tuinders	
< 3 ha	21
≥ 3 ha	69
totaal	50

Het aantal opvolgers in het gebied als geheel gezien is vrij groot. Op de grotere bedrijven is het duidelijk hoger dan op de kleinere bedrijven. Dit laatste verschil is voor de tuinbouwbedrijven groter dan voor de landbouwbedrijven. Er zijn in het gebied dus tendenties in de richting van toeneming van het aantal bedrijven, verhoging van de intreeleeftijd en verkorting van de duur van het zelfstandig-zijn. De landbouwers en de tuinders zijn echter bepaald geen streng gescheiden groepen in de plaatselijke samenleving, zoals in hoofdstuk II is geblokken. Derhalve zullen de conclusies dus verder ontwikkeld moeten worden met inachtneming van deze samenhang. Aangezien in de tuinbouwrichting de vestigingsmogelijkheden (door afsplitsing van grond van het ouderlijk bedrijf b.v.) voorsn nog groot zullen blijven, zal de reeds in gang zijnde ontwikkeling van het stijgende aantal tuinders (5% per jaar) zich voortzetten. Het "te grote" aantal opvolgers op de tuinbouwbedrijven wordt hierdoor woggenomen. Bij de landbouwbedrijven ligt dit anders, daar is het vrij grote aantal opvolgers dan ook eerder "verontrustend"; daar de tuinbouw zich echter als het ware vanuit de landbouwbedrijven ontwikkelt, kan worden aangenomen dat een teveel aan opvolgers in de landbouw zich door splitsing en overgang naar tuinbouw kan oplossen.

Het een en ander wijst erop dat de concreet waargenomen ontwikkeling van de laatste 5 jaar (zoals die in hoofdstuk II is beschreven) zich zeer waarschijnlijk in de komende 10-15 jaar in dezelfde mate zal voortzetten.

De vooruitzichten op succes voor een actieve aankooppolitiek zijn dan ook niet erg gunstig, zolang de animo en de kans om in de tuinbouw te gaan nog zo groot zijn. Het structuurbeleid zou in verband hiermee met name erop gericht kunnen zijn de vestigingskansen en uitbreidingsmogelijkheden voor de tuinbouw te vergroten, terwijl daarnaast voor die mensen, voor wie de overgang naar tuinbouw om persoonlijke, bedrijfs-economische of andere redenen niet mogelijk is, een alternatief buiten de agrarische sector zou moeten worden gegeven. In dat verband past een voortgezette stimulering van de industrialisatie in Broda en Etton uitor-aard zeer goed.

SAMENVATTING

Aangezien een sociaal-economische structuurbeschrijving van de land- en tuinbouw in de ruilverkaveling-in-voorbereiding "De Haagse Beemden" reeds beschikbaar was, kon het in te stellen onderzoek beperkt worden tot een analyse van de recente verschuivingen in bedrijfstype, bedrijfsgrootte en beroepsgroepen en tot de toekomstige opvolgingssituatie.

De toeneming van het aantal geregistreerde grondgebruikers gedurende 1957-1962 blijkt voornamelijk toe te schrijven aan de vestiging van nieuwe tuinbouwbedrijven.

Binnen de C- en D-groepen hebben wel verschuivingen plaats, doch deze leiden niet tot aantalsveranderingen van betekenis. De toeneming van het aantal tuinders heeft plaats in bijna alle bedrijfsgrootteklassen. Bij de landbouwbedrijven is in bijna alle grootteklassen een vermindering van het aantal bedrijven te constateren. Alleen in de grootteklasse van 15-20 ha waren in 1962 méér bedrijven ingedeeld dan in 1957.

In het algemeen zijn de bedrijven van een gemengd landbouw-tuinbouwtype. Er zijn evenwel tekenen die op een langzame ontmenging wijzen. Voor de toeneming van het aantal tuinbouwbedrijven is, na de vestiging van nieuwe bedrijven, op de tweede plaats de omschakeling van landbouwers op een tuinbouwbedrijf verantwoordelijk.

Ook hieruit blijkt dus dat het gebied als geheel zich duidelijk in een overgangstoestand bevindt. Het tuinbouwbedrijfstype dat thans de toon aangeeft is echter nog geenszins een gespecialiseerd bedrijf; er is nog weinig glas. De huidige ontwikkelingen zullen dus naar alle waarschijnlijkheid nog wel enige jaren gaande blijven.

Het aantal bedrijfsbeëindigingen is gering; alleen in de C- en D-groepen kwamen enkele gevallen voor.

De nieuwgevestigde grondgebruikers zijn hun bedrijf overwegend begonnen op grond die van bestaande (b.v. ouderlijke) bedrijven werd afgesplitst.

Bedrijfsoverdrachten hadden voornamelijk plaats van ouders op kinderen, in slechts enkele gevallen viel een bedrijf uiteen of werd aan vreemden overgedragen.

Voor een inzicht in de toekomstige bedrijfsopvolging dient eerst het aantal potentiële opvolgers te worden bepaald. Hiertoe zijn de beroepen van alle zoons van 15 jaar en ouder nagegaan. De niet zelfstandig in de landbouw werkende zoons zijn als potentiële opvolgers beschouwd. Wat de beroepskeuze van de zoons betreft vertoont de strek geen bijzonder opmerkelijke verschijnselen.

In de laatste paragraaf is het aantal potentiële opvolgers geconfronteerd met het aantal vrijkomende bedrijven. Hierbij is allereerst enigszins uitvoerig ingegaan op de uitgangspunten die bij dit probleem gehanteerd worden, alsmede op het doel van de analyse. Nu

steeds meer het accent komt te liggen op een doelgericht structuurbeleid in de landbouw, zal de confrontatie van opvolgers met vrijkomende bedrijven ertoe moeten leiden dat een program van eventueel te treffen structurele maatregelen kan worden ontworpen.

Er is betoogd dat het tot dusver veelal gehanteerde begrip generatiedruk in kleinere, niet van de buitenwereld afgeschermd, gebieden niet goed bruikbaar is voor dit doel.

Met enkele basisgegevens als uitgangspunt wordt tenslotte voor het gebied van "De Haagse Beemden" de confrontatie op een aantal verschillende manieren uitgevoerd.

De conclusies uit deze beschouwingen luiden dat het aantal opvolgers ten opzichte van het huidige aantal bedrijven groot is. Aangezien echter in het gebied een duidelijke omschakeling van land- naar tuinbouwbedrijven gaande is, zal een teveel aan opvolgers in de tuinbouw kunnen worden opgenomen. De ontwikkeling van de laatste 5 jaar zal zich dan ook de komende 10-15 jaar voortzetten. Voor een actief aankoopbeleid lijken de kansen op succes als gevolg hiervan niet groot. Wel zal het structuurbeleid gericht moeten zijn op het zo groot mogelijk maken van de ontwikkelingskansen voor de tuinbouw, terwijl daarnaast de industrialisatiepolitiek in Etten en Breda gunstig is.

DE GERECEISTREERDE GRONDGEbruikers
NAAR BEROEPSGROEP EN GROOTTEKLASSE 1957

	A n t a l g e r e g i s t r e e r d e n													alg. totaal
	landbouwers			tuinders			totalen			totalen				
	A	B	A+B	A	B	A+B	A	B	A+B	C	D	spec.		
Geen cultuurgrond														
< 1/2 ha				2		2	2			17	17	1	17	
1/2 - 1 ha					2	2			2	32	17		52	
1 - 2 ha				16		16		2		19	13		34	
2 - 3 ha	1		1	17		17	17		17	14	5	1	37	
3 - 5 ha	2		2	21	2	21	2	2	21	3	2		26	
5 - 7 ha	22	2	24	15		15	43	2	45	3	3		51	
7 - 10 ha	20	2	22	5		5	35	2	37				39	
10 - 12 ha	30	3	33	2		2	35	3	38	2	1	1	40	
12 - 15 ha	16	1	17				18	1	19				20	
15 - 20 ha	23		23				23		23				23	
20 - 30 ha	21	1	22				21	1	22				22	
≥ 30 ha	11	1	12				11	1	12				12	
	1		1				1		1				1	
Alle grootteklassen	147	10	157	78	4	82	225	14	239	91	41	3	374	

DE GERECHTSTREERDE GRONDGEbruikers
NAAR BEROEPSCGROEP EN GROOTTEKLASSEN 1962

	A a n t a l g e r e g i s t r e e r d e n													
	landbouwers			tuinders			totalen			totalen			alg totaal	
	A	B	A+B	A	B	A+B	A	B	A+B	C	D	spec.		
Geen cultuurgrond														
< 1/2 ha				2		2					23	5		28
1/2 - 1 ha				4	1	5	4	1		2	32	19	1	54
1 - 2 ha				14	2	16	14	2		5	17	10		32
2 - 3 ha										16	16	6	2	40
3 - 5 ha	1		1	18	1	19	19	1		20	1	1	1	23
5 - 7 ha	13	3	16	30	2	32	43	5		48	1	2	1	52
7 - 10 ha	17	4	21	18		18	35	4		39	1	1		41
10 - 12 ha	28	3	31	10		10	38	3		41				41
12 - 15 ha	15		15				15			15	2			17
15 - 20 ha	21		21	1		1	22			22				22
20 - 30 ha	25	2	27				25	2		27				27
≥ 30 ha	9	1	10				9	1		10				10
	2		2				2			2				2
Alle grootteklassen	131	13	144	97	6	103	228	19		247	93	44	5	389

GRONDGEbruik

	1957				1962			
	Oppervlakte cultuurgrond in ha	Perc. cultuurgrond in gebruik als		Oppervlakte cultuurgrond in ha	Perc. cultuurgrond in gebruik als			
		bouw-land	gras-land		bouw-land	gras-land		
Landbouwers								
1/2 - 3 ha	7	41	47	12	2	44	35	
3 - 5 ha	98	34	48	18	66	29	54	
5 - 7 ha	138	38	47	15	129	34	50	
7 - 10 ha	279	34	46	10	260	33	59	
10 - 12 ha	189	40	56	4	165	30	66	
12 - 15 ha	312	41	55	4	282	35	60	
15 - 20 ha	372	38	59	3	461	34	63	
≥ 20 ha	337	49	49	2	308	47	51	
Alle landbouwers	1732	40	54	6	1673	36	59	
Tuinders								
< 2 ha	26	18	12	70	29	10	7	
2 - 3 ha	47	20	23	57	46	10	15	
3 - 5 ha	82	21	37	42	126	16	32	
5 - 7 ha	89	23	41	36	109	13	45	
≥ 7 ha	63	23	36	41	94	21	36	
Alle tuinders	307	22	33	45	404	15	33	
Groep C	84	20	55	25	77	13	64	
Groep D	41	20	63	17	34	13	63	
Speciale bedrijven	7	13	7	47	9	6	29	
							65	

VERANDERINGEN IN BEDRIJFSTYPE

LANDBOUWERS

Jaar waarop oppervlakte- gegevens betrekking hebben		Aantal	Percentage cultuurgrond			Gemiddelde bedrijfs- grootte
			bouw- land	gras- land	tuin- grond	
	Landbouwers in 1957	157	40	54	6	11,04
1957	Landbouwers die na 1957 tuinder werden met hetzelfde bedrijfshoofd met een opgevolgd bedrijfshoofd overgegaan naar groep C of D	- 12 - 4 - 2	33 31 47	45 52 46	22 17 7	6,26 4,21 2,83
1962	Na 1957 nieuw-ontstaan landbouwbedrijf Uit groep C of D gekomen	+ 4 + 1	37 23	57 56	6 21	10,52 4,70
	Landbouwers in 1962	144	36	59	5	11,62

VERANDERINGEN IN BEDRIJFSTYPE
TUINDERS

Jaar waarop oppervlakte- gegevens betrekking hebben		Aantal	Percentage cultuurgrond			Gemiddelde bedrijfs- grootte
			bouw- land	gras- land	tuin- grond	
1957	Tuinders in 1957	82	22	33	45	3,74
	Ontbonden tuinbouwbedrijven	-	30	40	30	2,24
	Overgegaan naar groep C of D	-	21	25	54	1,75
	Landbouwers die na 1957 tuinder werden met hetzelfde bedrijfshoofd met een opvolgend bedrijfshoofd	+ 12 + 4	18 24	43 42	39 34	6,05 10,45
1962	Uit groep C of D (met overdracht) gekomen	+ 3	22	30	48	2,23
	Nieuw-ontstane tuinbouwbedrijven	+ 10	9	18	73	2,53
	Tuinders in 1962	103	15	33	52	3,92

TUINGROND PER BEDRIJF

		Oppervlakte tuingrond in ha per bedrijf gem.			
		1957		1962	
		open grond	glas-cult.	totaal	
		open grond	glas-cult.	totaal	
Tuinders	< 2 ha	0,90	0,01	0,91	1,04
	2 - 3 ha	1,40	0,01	1,41	1,85
	3 - 5 ha	1,64	0,00	1,64	2,03
	5 - 7 ha	2,10	0,01	2,11	2,49
	≥ 7 ha	3,65	0,03	3,68	3,64
Alle tuinders		1,66	0,01	1,67	2,02
Landbouwers		0,65	0,00	0,65	0,62
Groep C		0,22	0,00	0,22	0,19
Groep D		0,17	-	0,17	0,17
Speciale bedrijven		1,72	0,04	1,76	1,22
Alle geregistreerden		0,72	0,00	0,72	0,85

- 40 -

ZOONS $\geq$ 15 JAAR VAN TUINDERS

Aantal zoons													
in de land- tuin- bouw werkend				buiten de land- of tuinbouw werkende					schoolgaand				
to- taal	land- thuis arb.	zelf- standig	hoofdarb.		handarbeiders			over- gen	totaal	alg. vormend	tech- nisch	andere gericht	totaal
			adm.	niet- adm.	agr. verw.	am- bacht	fabriek						
Leeftijd zoons													
15-19 jr.	27		1	1		3		1	6	7	3	2	12
20-24 jr.	15	3		1	1	5		1	8	2		2	4
25-29 jr.	4	1	2			2		1	8				
30-34 jr.	1	3					1	2	3				
≥35 jr.	1	2		2					2				
Alle zoons	60	48	3	4	1	10	1	5	27	9	3	4	16
Inwonend	50	48	1	2	1	9		3	17	7	3	2	12
Uitwonend	10	2	8	1	4	1	1	2	10	2		2	4
Grootteklasse oud-bedrijf													
< 2 ha	7	4		2		1			3				2
2- 3 ha	5	4	1			4	1		5	2		2	5
3- 5 ha	15	11	2	1	1	2		1	9	3		2	6
5- 7 ha	15	14	1	2	1	3		1	7	3	2	1	3
≥ 7 ha	18	15	3					3	3	1	1	1	3

ZOONS ≥ 15 JAAR VAN C-GEREGISTREERDEN

	Aantal zoons														
	in de land- of tuinbouw					buiten de land- of tuinbouw werkend					schoolgaand				
	to- taal	land- of tb. arb.	tuind. thuis	zelf- standig	vee- hande- jaar	mid- denst. thuis	hoofdarbeider			handarbeider			to- alg. vorm.	tech- nisch gericht	to- taal
							agr.	adm.	niet- adm.	agr.	am- bacht	fa- briek			
Leeftijd zoons							verw.			verw.					niet- werkend
15-19 jr.	4	3	1			3			2	1	6	4	5	4	1 10 5 2
20-24 jr.	2	2					1	1	2		16	3	2	2	2
25-29 jr.	2	1		1	1	1		1			4	6			1
30-34 jr.								2					3	2	7
≥35 jr.											2				1
Alle zoons	8	6	1	1	1	4	1	6	2	1	26	15	5	4	3 12 6 3
Inwonend	6	5	1				1	6		1	26	12	2	4	1 10 4 3
Uitwonend	2	1		1	1	4			2			3	3	2	2 2 2

ZOONS VAN ≥ 15 JAAR VAN D-GEREGEREERDEN

	Aantal zoons														
	in de land- of tuinb.werk.				buiten de landbouw werkend										
	to- taal	thuis	land- arb.	zelf- standig	hoofdarbeider			handarbeider			overigen	pa- ter	to- taal		
					zelf- standig	landb. verwant	adm.	niet- adm.	am- bacht	fabriek				trans- port	
Leeftijd van de zoons															
15-19 jr.									2			2	1		
20-24 jr.	1	1					1		4	1	2	2		2	1
25-29 jr.	1		1				5		6	1	1	1		10	1
30-34 jr.	11		5	6					2	1	5	4		12	2
≥35 jr.	6			6	4	1	2	3	3	11	5	11	1	41	1
Alle zoons	19	1	6	12	4	1	8	3	17	14	13	18	1	79	5
Inwonend	4	1		3			4		3	3	3	4		17	1
Uitwonend	15		6	9	4	1	4	3	14	11	10	14	1	62	1
															5

LEEFTIJDOPBOUW BEDRIJFSHOOFDEN 1962

	Aantal bedrijfshoofden							Gem. leef- tijd	Gem. leeftijd in 1957
	to- taal	in de leeftijdsklasse							
		< 30 jr.	30-40 jr.	40-50 jr.	50-60 jr.	60-65 jr.	≥ 65 jr.		
Landbouwers									
< 5 ha	17	1	3	3	7	2	1	49	51
5 - 10 ha	52	1	8	17	14	7	5	51	48
10 - 15 ha	36	1	12	10	10	3		45	50
15 - 20 ha	27		8	8	5	6		48	52
≥ 20 ha	12		3	2	3	2	2	52	48
Alle landbouwers	144	3	34	40	39	20	8	49	49
Tuinders									
< 2 ha	23	4	3	8	3	3	2	46	46
2 - 3 ha	19	1	6	4	8			44	40
3 - 5 ha	32	3	11	5	8	2	3	45	43
5 - 7 ha	18	1	4	6	7			45	44
≥ 7 ha	11	1		2	6	1	1	55	51
Alle tuinders	103	10	24	25	32	6	6	46	44
Groep C									
Groep C	93	3	12	37	27	14	28	48	49
Groep D									
Groep D	44			3	4	9		66	63

In de reeks Verslagen van het Landbouw-Economisch Instituut zijn op dit gebied reeds verschenen of verschijnen binnenkort

Verslag No. 2	Reutum-Ageleresch. Sociaal-economische schets van een ruilverkaveling in Twenthe, november 1962.
Verslag No. 7	Veghel-Erp. Sociaal-economische schets van het ruilverkavelingsgebied, december 1962.
Verslag No. 11	Delt-Oude Weer. Sociaal-economische schets van het ruilverkavelingsgebied in het Groninger Hogeland, februari 1963.
Verslag No. 17	Heiligenbergerbeek. Sociaal-economische schets van een ruilverkavelingsgebied in het Utrechtse zandgebied, april 1963.
Verslag No. 18	De Haagse Beemden. Sociaal-economisch onderzoek in een ruilverkavelingsgebied in de Baronie van Breda, mei 1963.
Verslag No. 19	Ursem. Sociaal-economische schets van een ruilverkavelingsgebied in Westfriesland, mei 1963
Verslag No. 20	Noord-Beveland. Sociaal-economische schets van het voormalige eiland, mei 1963